

עוד על שמיטת תרס"ג ביבנאל והיתר המכירה של בעל "אבני נזר"

ר' משה אריאל פוס נ"י חקר באופן יסודי ב'המעין' האחרון (גיל' 220 עמ' 31 ואילך) את תשובתו של ה'אבני נזר' לרבה של טבריה (יו"ד סי' קנח), ובה מסכים ה'אבני נזר' שניתן להסתמך על מכירת הקרקעות של המושבה יבנאל לגוי, להפקיע את קדושת הפירות, ולהתיר ליהודים לעבוד בה בשביעית. ברצוני להעיר מספר הערות על מאמר זה, בעיקר לאור ספרו של ר' מרדכי דיסקין ז"ל (תר"ד-תרע"ד) 'מאמר מרדכי' שי"ל בשנת תרע"ב, ובו מקורות חשובים המתעדים את שמירת השמיטה באותה תקופה (הוא חיבר גם את הספר "דברי מרדכי"). ר"מ דיסקין שמר ארבע שמיטות כהלכתן (תרמ"ט-תע"ר) בשדותיו במושבה פתח תקווה. הוא זכה לאימונו וקרבתו של הגאון רבי מרדכי גימפל יפה אב"ד רוז'ניו ברוסיה, שלאחר עלייתו לארץ כיהן כרבה של המושבה יהוד. בשל מעמדו הבכיר חפצו החוגים החילוניים לצרף את דיסקין לסיעתם ולהשפיע עליו שלא לשמור שמיטה. כך מספר ר' מרדכי דיסקין בספרו (מאמר מרדכי עמ' נז): "זה היה בשנת תרמ"ט, שנת השמיטה. אמר לי ה' אוסועציקי בזה הלשון: שמע נא ידידי דיסקין. הן תשוקתך עזה להיות קוליניסט. לך נא ועבוד בשדה ויעשוך קוליניסט, ולא יחסר לך דבר. על זה ענית לו: אם תתנו לי כל שווייה של פתח תקוה חלילה לי מלעשות חילול השם כזה!" ואכן ר' מרדכי דיסקין שמר שמיטה ללא כל הסתמכות על היתר. גם בשמיטת תע"ר הוא שבת מעבודת השדה, ולפרנסתו הוא עבד בהובלת נוסעים בקו יפו - פתח תקווה.

בפתיחת המאמר ב'המעין' מצוינת הצעת המכירה של הרב דטבריה, שבני המושבה ימכרו את השדות שלהם לגוי. בספר מאמר מרדכי מובא חוזה החכירה הקרוי 'הקנאנטאקטין' שהחתימה יק"א את המתישבים. לפי החוזה הנחלות שייכות לחברת יק"א, כאמור בסעיף 1: "חברת יק"א מתחייבת למכור לאיכר הנ"ל את הנכסי דלא נידי לאחר שהאיכר הקונה יכניס בשלמות לה' יק"א את התשלומים האמורים מטה". ובסעיף 3 נאמר: "על האיכר... לעבד את אדמתו שנה בשנה בתמידות [ור"מ דיסקין מוסיף: ושמיטה?] מבלי להשאיר באיזה אופן שיהיה אף חלקה קטנה, כדי להימנע מהמחלול".¹

לאור זאת תמוה פסק ההלכה של רבה של טבריה שהובא בשאלה: 'שהתרנו להם שימכרו את שדותיהם לגוי... ובעת המכירה יסכימו בהסכמה גמורה שאחר שתעבור שנת השמיטה יחזרו ויקנו מהגוי הקונה את הקרקעות' וכו'. לא מובן כיצד יכלו שוכרי הקרקע שהקרקע כלל אינה שלהם למכור את הנחלות ששייכות ליק"א לגוי ולהסכים לקנות אותם מחדש, הרי הם

1 הוברת קרקע. לאחר שלוש שנים שהקרקע 'מחלול' רשאית הממשלה העות'מאנית להחרימה.

בסך הכל שכירים החתומים על חוזה עיבוד מול חברת יק"א שמחייב אותם לעבוד גם בשנת שמיטה! ואכן ר' מ"א פוס נ"י מסביר בהרחבה שבהיתר זה לא סמכו על מכירת מנהלי יק"א באמצעות הפקיד הראשי של יק"א בביירות, דהיינו שהנהלת יק"א לא מכרה את הקרקע לגוי בהיתר המכירה הפרטי של יבנאל. האם מציאות זו הועלמה מרב טבריה ומביה"ד הספרדי, וגם מבעל אבני נזר? למעשה בעיה זו באופנים שונים מלווה את היתר המכירה מיום היווסדו ועד ימינו - כיון שמדובר במכירה שהיא הערמה, כמעט בלתי אפשרי שמכירת קרקעות תחול כדין. אם היו מבקשים מאנשי יבנאל את שטר הקניין שמוכיח שהם בעלים של הקרקע, הרי מיד היו יודעים שהם אינם הבעלים. אבל כאשר מתייחסים למכירת קרקע כמו מכירת חבילת ביסקוויטים לפני פסח, מדלגים על שלב הוכחת הבעלות של המוכר.

על מעשיו של פקיד יק"א בגליל מר חיים מרגלית קלוורסקי, שארגן את המכירה ביבנאל, מספר ר' מרדכי דיסקין [שם עמ' כב]: "הייתי בשנת שמיטה זו שנת תר"ע בגליל העליון במושב יסוד המעלה, והאיכרים כולם חפצו לשמוט, אך הפקיד, קללווארסקי שמו, ציוה עליהם שיעבדו הארץ בשמיטה דוקא, ואם חפצים לנוח שינוחו בשנה אחרת. אך האיכרים טענו להאדון הפקיד הנ"ל, מה איכפת לאדון אם ננוח בשנת שמיטה, הן אין אנו ומבקשים מהאדון שום עזר ותמיכה, ולא שמעו לו ולא עבדו את הארץ. מה עשה הפקיד? נתן את אדמת מחזיקי השמיטה לערבים לעבדה על חומש. ואף אלה אשר היתה אדמתה פְּרָאב (כלומר אדמת חרושה שמיועדת להישאר ללא זריעה במשך כל השנה שזה היה לטובת אדמתם), גם כן נתן לערבים. ולא יכלו לעמוד נגד הפקיד יען כי האדמה איננה להם לצמיתות". עכ"ל.

על קלוורסקי מסופר באריכות גם בספר 'בטוב ירושלים' מאת רב"צ יאדלר זצ"ל (עמ' קצא). במכתב משנת תרע"ו של הרב 'מיכל קאהן מורה הת"ת בראש פינה: 'עוד רב כוחם של הדוברים הגדולים קלבורסקי וסגנו סגל ועוד, ציפורניהם אוחזים את רוב ילדי המושבה ומלעיטים אותם ברעל האפיקורסות ומשרישים בליבם זרע פורה ראש ולענה, אהא!'. ובהמשך מתוארים מעלליו הנוראים של מר ק' הנ"ל נגד כל מי ששלח ילדיו לתלמוד תורה.

לגבי תמיהתו של רמ"א פוס נ"י מדוע מתעלם האבני נזר' מהיתר המכירה של הגרי"א ספקטור בערב שמיטת תרמ"ט, התשובה היא שהוא מזכיר אותו בפירוש - אך דוחה אותו! הגרי"א מקובנה הסתמך בהיתר המכירה שלו על תשובת 'שמן המור' לרבי מרדכי רובין רבה של חברון (סי' ד), והוא אף שלח שליח מיוחד לברלין כדי שיביא לו את הספר עצמו, כדי שיוכל לעיין במקור. והנה בתשובת האבני נזר כתוב: 'מ"ש בשם תשובת שמן המור, התשובה אינה בידי לראות טעמיו ונימוקיו, ומצד הסברא לא נראה לי'. עכ"ל. כלומר האבני נזר דוחה את ההסתמכות של הגרי"א מקובנה בהיתר תרמ"ט על ספר 'שמן המור' להיתר מכירת קרקע לגוי לשנתיים.

מרדכי בר"ש ז"ל עמנואל

2 כפי שגם נראה בצילום שלה ב'המעין' הקודם עמ' 43 בקטע השני בשורה העליונה.

* * *

תיתי לי שהרב מרדכי עמנואל התעורר בעקבות מאמרי לדון בעניין היתר רבני טבריה ובעל ה'אבני נזר' בשמיטת תרס"ג. מטרת המאמר אכן הייתה שהפסקים הנ"ל יעלו על שולחן מלכים, ויתבררו בבי מדרשא.

לגופם של דברים - לא עליו תלונתו של הרב עמנואל, אלא על הרב היילפרין רבה של טבריה ועל בית הדין הספרדי של העיר, והם אינם צריכים לדידי ולדכוותי. אמנם לא אמנע מלהתייחס למספר נקודות בדברי הרב עמנואל:

א. טוען הרב עמנואל כי המתיישבים ביבנאל לא היו בעלי הקרקע, וממילא לא יכלו למכור אותה. האמת אגיד שעדיין אינני יודע מתי בדיוק, מי בדיוק, ולמי בדיוק בוצעה המכירה ביבנאל³. יתכן שהקרקעות נמכרו עם כל הקרקעות בגליל במכירה הכללית, אלא שביקשו היתר אחר בעבור יבנאל (ולא מכירה אחרת) על מנת להתיר ליהודים עצמם לעבוד את כל עבודות השדה בשמיטה; יתכן וקלווריסקי, מורשה יק"א בגליל, הוא שביצע את המכירה, ויתכן אמנם שרק התושבים מכרו.

אף לעניין המתיישבים אעיר שאין הם רק "שכירים" בקרקע, שכן גם בגוף ההסכם שהביא הרב עמנואל קיימת התחייבות של יק"א למכירת הקרקע לתושבים עם פירעון ההלוואה על ידם, סביר שיק"א לא הייתה יכולה למכור את הקרקע ללא הסכמת התושבים. אמנם יש בחוזה איסור על העברת הזכויות ללא הסכמת יק"א, אבל כאן הרי יק"א הסכימה, ולא עוד אלא שהיא היוזמת.

סוף דבר, אין כל סיבה להניח שהמכירה לא נעשתה כדין על ידי המורשים לעשותה. וחשוב להדגיש: המכירה לא נעשתה בערכאות; המתירים כולם, כמו גם כל המתירים שלפניהם, סברו שדי במכירה התקפה על פי דין תורה, ולא נדרשת מכירה התקפה על פי דינא דמלכותא. ממילא גם הרישום הפורמלי והטאבו לא מעכבים, ואין אנו צריכים לדון אלא מי הוא בעל הזכויות בקרקע שיכול למוכרה, או בעל הרשאה לפעול מטעם הבעלים, על פי דין תורה. והנה, בשונה מהאמור ע"י הרב עמנואל, במכירות שבהם אנו יודעים בבירור מי מכר ומי נתן ייפוי כוח אנו רואים שהייתה הקפדה מדוקדקת על דיני הבעלות וייפוי הכוח. במכירת תרמ"ט, שבוצעה לפני בית הדין הספרדי בירושלים, הקפידו על החתמת כל הבעלים הרשומים על ייפוי כוח תקפים⁴. במכירות תרנ"ו ותרס"ג נשלחו מפריז ייפוי כוח מאושרים כדת, ואף חובבי ציון שלחו הרשאות וחתמו גם הם וגם המתיישבים על ייפוי כוח ושטרי מכירה, עד כי אייזנשטדט, מזכיר חובבי ציון ביפו,

3 אור חדש על פרשת המכירה ביבנאל ורקעה מצוי במאמר שכתב ידידי הרב ד"ר בועז הוטרר, ועתיד לראות אור בחודשים הקרובים.

4 כפי שיראה במאמרי "שטר היתר המכירה תרמ"ט", שפורסם, בקובץ "חצי גיבורים - פליטת סופרים", אדר תשע"ז.

התלונן שבית הדין הספרדי "דקדק בהרשאתנו יותר מנוטריון רשמי ומיאן למכר 3 נחלות שקולונסתהם לא חפצו לחתום" (אצ"מ A25/22 עמ' 37).

כך שככלל דברי הזלזול של הרב עמנואל בעניין הקפדת הרבנים על פרוצדורה נאותה אינם במקומם. בוודאי אין מקום לביטויים חריפים כגון "במכירה שהיא הערמה כמעט בלתי אפשרי שמכירת הקרקע תחול כדין". אמירה זו עובדתית איננה נכונה, והלכתית חלוקים עליה כמה עשרות מגדולי הרבנים⁵.

ב. הרב עמנואל מעלה טענות קשות בדבר יראת השמים של פקיד יק"א קלוורסקי. אמנם הוא לא היה צריך להביא ממרחק לחמו, שכן כבר בתחילת השנה המדוברת קמה סערה בטבריה על דבר שמועה כי קלוורסקי חילל את יום הכיפורים בפרהסיה ברוכבו על סוס. אותם הרבנים שנתנו את הסכמתם להיתר הם אלו שהרימו קול זעקה בעולם על הדבר הזה⁶. אבל אינני מבין מה הקשר בין דברים אלו להיתר הרבנים? נהפוך הוא - למרות שידעו רבני טבריה את האיש ואת שיחו לא נמנעו מלדאוג לקולוניסטים שהיו יראים ושלמים⁷. ומכאן ראייה עד כמה חשוב היה לרבנים להתיר את העבודה בקרקע בשמיטה ע"י יהודים בהיתר מוצדק הלכתית, עד שאפילו לקלוורסקי נתנו היתר כזה⁸.

ג. לסיום פתר הרב עמנואל את השאלה מדוע לא הזכירו השואל והמשיב שישנם עוד מתירים בעולם בכך שהוזכר במשפט קצר היתרו של בעל 'שמן המור', ומאחר וכל ההיתרים מסתמכים עליו הם יצאו בזה ידי חובה. אך ראשית כבר הוכיח הקדוש איתם הנקין הי"ד⁹ כי אין הדבר נכון - ריא"ס נתן את היתרו עוד קודם שראה את תשובת "שמן המור", ולא נכון שספר זה היה הבסיס להיתר הריא"ס, והדברים ברורים. מתוך תשובת ה"אבני נזר" ברור גם כי לא ראה כלל את "שמן המור", ושהוא רק התייחס לדבריו בעניין 'לא תחנם', בזמן ששיקר החידוש בפסק רבני טבריה והאבני נזר איננו לעצם המכירה, שבזה כבר הקדימו אותם רבים, אלא **בהיתר לעבודות דאורייתא בשדות המכורים לאחר המכירה על ידי יהודים**. בכל אופן, לדון על היתר מכירה בשנת תרס"ג, כאשר לא השואל ולא המשיב יזכירו כלל את המתירים והאוסרים של היתר המכירה, וכוונתם לצאת ידי כולם באזכור קל של "שמן המור", כפי שמציע הרב עמנואל - הוא דבר שאינו מסתבר כלל.

משה אריאל פוס

5 אף על המהרי"ל דיסקין כבר העידו כידוע שלא חשש להערמה בשמיטה: "וכבר דיברנו עמו הרבה בעניין הזה יותר מכל הדברים ולא שמעתי ממנו שיחוש לזה" (ספר הוראת שעה, עמ' קכג).

6 ראה פירוט אצל הרב הוטרר (הנ"ל הע' 2).

7 וכפי שעולה מדברי מרדכי דיסקין עצמו בספרו עמ' ה.

8 אף הרקע העובדתי לשאלה, והחשש מה יקרה לקרקע אם לא יעבדו, מוכחים כנכונים, כפי שמובא בהרחבה אצל הרב הוטרר (הנ"ל הע' 2).

9 במאמר "עוללות בעניין פולמוסי השמיטה", שהתפרסם ב"המעין" גיליון 214, עמ' 30.

* * *

תשובת ר"ח עמנואל:

1. תגובתי התמקדה בביצוע בפועל של המכירה ביבנאל. רבני טבריה לא ביצעו את המכירה בעצמם, אלא נתנו היתר עקרוני לביצועה. לו היו נכנסים לעניין, מסתבר שהיו מגלים בעצמם את הקשיים לביצוע המכירה. על מה שכבר כתבתי יש להוסיף, שכיון שהקרקע ביבנאל כבר נמכרה לגוי לפני שמיטה במכירה לזמן ע"י מנהל יק"א בביירות, אף אחד איננו יכול למוכרה במכירה חלוטה לגוי אחר, שהרי קיי"ל שאי אפשר למכור דבר שאינו ברשותו אף שיבוא בעתיד לרשותו. לכן אפילו אם פקיד יק"א בגליל הסכים למכירה השנייה, המכירה הזו לא תקפה. אני מניח שאכן צודקת ההנחה שמנהל יק"א ביצע את המכירה ביבנאל בעצמו. רק רציתי להבהיר לקוראים מיהו אותו מנהל יק"א, אדם שמכוח תפקידו השלטוני פעל בשיטתיות לעקירת הדת בגליל. הוא עשה זאת נגד שמירת שמיטה וגם בעריצות ביחס לחינוך התורני, ומ"א פוס מביא עליו סיפור מזעזע נוסף.

2. רשכבה"ג רבי יצחק אלחנן דרש שהמכירה תיעשה בבית הדין בירושלים. דרישה זו לא התקיימה במלואה לעולם. למשל, הברון רוטשילד מכר את קרקעותיו בארץ - בפאריס.

3. בית הדין הספרדי בירושלים מצא במכירה לפני שמיטת תרמ"ט כי שלושה מתיישבים לא חתמו על שטר ההרשאה, דהיינו שהיו שניסו להערים על בית הדין, והעבירו לו טופסי הרשאה פיקטיביים שמישהו אחר חתם עליהם במקומם. האם בית הדין הספרדי בדק שהשאר השטרות שאושרו היו אכן חתומים ע"י הבעלים הרשומים כחוק בתור בעלי הנחלות? אין לכך כל אסמכתא.

4. לגבי הסתמכות רבי יצחק אלחנן ספקטור על תשובת 'שמן המור', הק' איתם הנקין הי"ד אינו חולק על כך, אלא טוען ש'הוא צירף הדברים [של שו"ת שמן המור] לחיזוק דעתו, כאשר בתשובתו האבני נזר מזכיר את ההסתמכות הזו ודוחה אותה.

מרדכי בן הר"ש ז"ל

* * *

הרב עמנואל שב והשיג על דבריי. את העניינים התלויים בסברה או בפרשנות אשאר לשיקול דעת הקוראים. לעניין העובדות - חובה עלי לציין כמה אי דיוקים שנפלו בדברי הרב עמנואל, ושחלק מהם נובעים מבלבול בין השמיטות השונות:

1. מנהל יק"א בביירות (פריינטה) לא מכר קרקעות בארץ ישראל במכירה לזמן בתרס"ג (באותה שמיטה לא מכרו על פי פסקו של הרב י"א ספקטור אלא על פי רבני ירושלים - האדר"ת והרב סלנט). לגופם של דברים - או שהוא מכר את קרקעות יבנאל ומכירתו חלה, או שפקיד יק"א בגליל מכר ומכירתו חלה, ומה לי הוא מה לי אחר?

2. תנאו של הרב יצחק אלחנן התקיים גם התקיים. המכירה בתרמ"ט בוצעה לפני בית

הדין שבירושלים, הספרדי ולא האשכנזי, וזאת באישורם המפורש של הרב י"א ספקטור ושל הרב ישראל יהושע מקוטנא בעל 'ישועות מלכו'. הר"א גם כתב במפורש ערב שמיטת תרנ"ו שניתן לבצע את המכירה בבית הדין האשכנזי או בבית הדין הספרדי (אגרות ר' יצחק אלחנן, ח"א, עמ' שט). כמו כן - הברון לא מכר שום קרקעות בפריז בתרמ"ט, אלא קרקעותיו נמכרו לפני בית הדין בירושלים (הוא מכר קרקעות בפריז בתרנ"ו, אבל זה כבר מכח היתר אחר - של הרב נפתלי הרץ הלוי מיפו ובאישור המהרי"ל דיסקין!).

3. הסיפור לגבי שלושת המתיישבים שלא חתמו על יפוי כוח אירע בתרנ"ה, לא בתרמ"ט. לא ניסו להערים על בית הדין או לשלוח יפויי כח פיקטיביים, אלא שהקרקע לא הייתה רשומה על שם הקולוניסטים, ומרכזו חובבי ציון, שהוא זה שרכש את הקרקע, חתם על יפוי כוח למכירה, אך בית הדין הספרדי החמיר לדרוש גם יפויי כח מאת המחזיקים בקרקע. וזאת רק דוגמא אחת מיני רבות להקפדה על מכירה כדין של הקרקעות לעניין השמיטה בבית הדין, ושלא כדברי הרב עמנואל.

4. היות והרב הנקין הי"ד הוכיח שר"א לא סמך על תשובת בעל 'שמן המור' כאשר פסק שאפשר למכור את הקרקעות בשמיטה, גם דחיית דבריו מסיבה זו או אחרת אינה מוכיחה דבר על היתרו של הר"א שלא היו מבוסס עליהם.

מ"א פוס

* * *

תגובה לעניין 'יערות דבש' ושלושת השבועות

לעורך שלום.

ב'המעין' גיליון 219 תשרי תשע"ז [נז, א] עמ' 107 פרסם הרב קליין 'הערה בעניין שלושת השבועות', ובה ציטוט של דברי רבינו יהונתן אייבשיץ בספרו 'יערות דבש' מהם עולה לכאורה שר' עקיבא ידע שבן כוזיבא אינו המלך המשיח, ובכל זאת תמך בו כדי לעודד את העם.

אולם הדברים אינם מדויקים. בשום מקום לא כתב ר' יהונתן שר"ע ידע שבן כוזיבא אינו משיח, אלא רק שהוא הזדרז להכריז שהוא משיח כדי לעודד את העם. ובמה שלא פירש כאן - הוא העשיר את דעתנו במקומות אחרים: "זהו הטעם שהסתיר ה' קץ הגלות המר הזה, דאילו היה נודע - אם כן היו ישראל באותו זמן דווים מאוד שיהיו זמן רב בגלות ולא יוכלו לסבול הצער, אבל כיון שהוא נסתר חושבים כל עת צרה בעונותינו הרבים שהוא עקבתא דמשיחא. ובזמן רבי עקיבא שהיה מעט אחר החורבן קיווה על משיח וטעה בבן כוזיבא" (יערות דבש ח"א דרוש יג; מהדורת מכון משנת דוד התש"ס עמ' שמו). בדברים אלו ביקש ר"א להוציא מן הדעת את המחשבה שחכמי ישראל הטעו בכוונה את פשוטי העם בענייני הגאולה. ועוד כתב כדי להוציא מלב הטועים: "כל הקיצים שאמרו כל החכמים בספריהם חס

וחלילה לא כזבו, רק היה הקץ, רק חטאינו גרמו שנתבטל בעונותינו הרבים" (ח"ב דרוש ט עמ' רכה). כך שאין ראייה מפסקה זו כלל לעניין שלושת השבועות.

דרך אגב, לגבי הציטוט הנזכר בדברי ר"א (המשך דבריו ביערות דבש שם דרוש ו), נראה שצריך לומר שהכל תלוי בתשובה (וחזר על כך ר"א מספר פעמים בדרשותיו); ולכן הגאולה עשויה גם להיות קרובה בעזה"ת.

אליסף בן יחיאל פריש

* * *

מהלשון ב"יערות דבש" שציטטתי בגיליון תשרי הנ"ל ובהמשך דברי ר"א שם ברור שהחכמים ידעו שהקיצים אינם אמיתיים ורצו להטעות את העם, ושזו הייתה גם כוונת ר"ע. נכון שבמקומות אחרים בדברי ר"א אייבשיץ כתוב אחרת, כפי שמצוי הרבה בספר הגדול 'יערות דבש'.

מיכאל קליין

...ואיך לא יבוש הכופר בהשגחה ויעמוד נכלם כאשר יעיין ביחוד עניינינו ומעמדנו בעולם! אנחנו האומה הגולה, שהפזורה, אחר כל מה שעבר עלינו מהצרות והתמורות אלפי שנים, ואין אומה בעולם נרדפת כמונו. מה רבים היו צרינו, מה עצמו! נשאו ראש הקמים עלינו מנעורינו להשמידנו לעוקרינו לשרשנו, מפני השנאה, שסיבתה הקנאה, רבת צרוננו גם לא יכלו לנו לאבדנו ולכלותינו. כל האומות הקדומות העצומות אבדו זכרם, ואנו הדבקים בה' כולנו חיים היום לא נפקד ממנו בכל תוקף אריכות גלותנו אפילו אות וניקוד אחד מתורה שבכתב, וכל דברי חכמים קיימים. מה יענה הפילוסוף? היד המקרה עשתה כל אלה? חי נפשי, כי בהתבונני בנפלאות אלה גדלו אצלי יותר מכל הנסים ונפלאות שעשה הש"ת לאבותינו במצרים ובמדבר ובארץ ישראל, וכל מה שארך הגלות יותר נתאמת הנס יותר ונדע מעשה תוקפו וגבורתו.

רבי יעקב עמדין. הקדמת סידור. מהד' אשכול ח"א עמ' יב